

Найвагоміший здобуток наш – це порівняно широкий вихід українського релігієзнавства в міжнародний релігієзнавчий простір. Ми співпрацюємо нині з чотирма міжнародними релігієзнавчими асоціаціями, виїздимо в ближнє і далеке зарубіжжя для участі в роботі наукових конференцій, парламентів релігій, обговорень в різних міжнародних інституціях проблем свободи буття релігії в суспільстві. На базі Відділення вже п'ять років діє Координаційна Рада з релігієзнавства країн Східної і Центральної Європи (координатори Л. Филипович та А. Арістова) .

Своїми успіхами ми завдячуємо насамперед наявному творчому ентузіазму наших науковців, постійним пошукам ними нових форм свого самовиявлення, налагодженню нами кооперації в роботі з вітчизняними і зарубіжними науковцями (із статусом почесних їх у нас вже по 12), завдяки нашій творчій співпраці із університетськими України і зарубіжжя, наявній ще можливості видруку своїх наукових здобутків. А насамперед – завдяки нашому релігієзнавчому патріотизму!

Сумна доля чекає Відділення релігієзнавства в 2016 році, на 25-му році його діяльності, коли постало питання нового скорочення (ледь на половину) його нині 16-штатного складу. Його до занепаду постійним, з року в рік зменшенням фінансування вів ініціатор його утворення О.Онищенко, який своєю атеїстичною активністю з волі Компартії в радянські роки відомий був в радянські роки кожній із конфесій. Це з «підтримки» Онищенка як академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права НАНУ в останнє десятиліття нищилася наша інституція: з трьох відділів філософії релігії, історії релігії та соціології релігії й НДК з ісламознавства залишилось лише два – філософії релігії та історії релігії і практичного релігієзнавства із загальним скороченням нашого штату з 33 до 15.

Проте ми є патріотами свого фаху. Навіть вийшовши на пенсії, ми через нами утворену Українську Асоціацію релігієзнавців з підтримки наших друзів з України і закордоння продовжимо нашу діяльність і як теоретиків, і як практиків релігієзнавства.

1.2 Методологічні проблеми вивчення історії українського релігієзнавства (Дм. Горєвий)

Автор статті «Методологічні проблеми вивчення історії релігієзнавства в Україні» Дм. Горєвой радить звернутися до методологічних засад вивчення історії релігієзнавства в Україні. Пропонується вироблення критеріїв для ідентифікації: Кого можна вважати представником українського релігієзнавства? Коли можна стверджувати про утвердження українського релігієзнавства? Якими

мусять бути критерії релігієзнавчої праці? Ключові слова: релігієзнавство, історія релігії, теологія, українське релігієзнавство.

The author proposes to apply the methodological principles of the study of the history of religious studies in Ukraine. It is proposed to develop criteria for the identification of: Who can be considered representative of the Ukrainian religious studies? When can we talk about the approval of Ukrainian religious studies? What should be the criteria for religious studies work? This article is a discussion and involves a reaction in the form of responses.

Актуальність дослідження теми. Досліджуючи будь-який феномен або будь-яку проблему, справжній науковець досліджує також й історію вивчення цієї проблеми, цебто її історіографію. Дуже часто історіографічний нарис з певної проблематики потребує глибинного знання історії розвитку тієї наукової дисципліни, в якій розв'язується це питання. Це є усталені стандарти якісного наукового дослідження з будь-якої галузі соціо-гуманітарного знання. Релігієзнавство тут не є якимсь винятком.

Джерельна база. Історія релігієзнавства в Україні¹ досліджувалася відносно невеликим колом науковців, серед яких, зокрема, А. М. Колодний², Л. О. Филипович³, Л. Й. Кондратик⁴ та інші. Авторським колективом науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ було видано двохтомник «Релігієзнавство України». Перша книга має підзаголовок «Релігієзнавча думка України другого тисячоліття», в якому проаналізовано розвиток знань про релігію серед українських інтелектуалів минулого⁵. Друга книга має підзаголовок «Релігієзнавча думка України років незалежності». Також окремо слід відзначити монографію Ю. Завгороднього про рецепцію індійської філософії українськими вченими 1840-1930 рр.⁶ В цих дослідженнях пропонується певна модель або схема для періодизації історії релігієзнавства в Україні. В працях А. М. Колодного виокремлюються наступні періоди: X–XIX ст.ст., коли «релігієзнавство в Україні розвивається у своїй

¹ Слід зазначити, що ще немає остаточно закріпленого терміну, який би позначав би назву цієї дисципліни. Є декілька варіантів: «Історія релігієзнавства в Україні (або «на українських теренах»», «Історія українського релігієзнавства», «Релігієзнавча думка України або на українських теренах» тощо.

²⁻³ Колодний А. М. Українське релігієзнавство: стан і перспективи // Українське релігієзнавство. - 1996. - №1. - С. 1-8; Колодний А. М., Филипович Л. А., Яроцкий П. Л. Религиоведение Украины в советское время // Вопросы религии и религиоведения. Религиоведение Украины. Часть I: Феномен советского религиоведения: украинский контекст / Коллект. работа. Под ред. А. Колодного, Л. Филипович, В. Шмидта и П. Яроцкого. - М., 2010. - С. 9-21 та ін.

³ Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. - К.: Світ знань, 2000.

⁴ Кондратик Л. Й., Кондратик О. В. Початкові етапи українського релігієзнавства // Вісник ВНУ ім. Лесі Українки. - 2008. - С. 200-207.

⁵ Серед інших розглянуто релігієзнавчі ідеї таких мислителів, як І. Вишенський, П. Могила, Г. Сковорода, представників «Київської школи», кирило-мефодіївців, Т. Шевченко, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, М. Боголюбов, М. Поснов, А. Річинський, М. Грушевський та інших.

⁶ Завгородній Ю. Ю. Рецепція індійської філософії в Україні: Лінія Вед (1840-1930-ті рр.). - К., 2013.

богословській формі»⁷; ХІХ–ХХ ст. – це про релігієзнавчу проблематику у творчості представників українського відродження; сер. ХХ ст. – радянський період; від 1991 р. і по сьогодні – становлення і розвиток академічного релігієзнавства в незалежній Україні. В колективній монографії «Релігієзнавча думка України...» виокремлюється наступні три періоди: релігієзнавча думка часів Київської Русі та середньовіччя, ХVІІІ–ХІХ ст., ХХ ст. Нас в цих періодизаціях цікавить насамперед період ХІХ–ХХ століть, тому що як в західноєвропейській, так і в східноєвропейській традиціях прийнято відраховувати появу релігієзнавства саме з останньої третини ХІХ ст.⁸

Мета дослідження. Деякі українські науковці вважають, що перед тим, як провадити глибинне наукове дослідження історії релігієзнавства в Україні⁹, треба спочатку визначитися з певними методологічними принципами та поняттями¹⁰. В цій статті ми окреслимо основні, з нашої точки зору, проблемні поняття і принципи, які своєю невизначеністю перешкоджають такого роду дослідженню. Ми також сподіваємось почути відгуки та пропозиції, щодо вирішення окреслених нижче питань від релігієзнавчої спільноти України.

Ключові проблемні питання. Щоб вивчати історію релігієзнавства, насамперед треба з'ясувати, що таке релігієзнавство, чим воно відрізняється від теології та інших дисциплін, за яким критерієм відносити ті чи інші дослідження до релігієзнавчих. Враховуючи величезну кількість праць, в яких ставилися та давалися відповіді на ці питання, ми представимо лише найбільш відомі погляди та запропонуємо той погляд, який, на нашу думку, буде найбільш корисним для дослідження українського варіанту історії науки про релігію.

В середовищі релігієзнавчої спільноти існує давнє протиріччя: чи є релігієзнавство єдиною дисципліною з власним предметом/об'єктом дослідження, а чи ж це лише сукупність даних про релігію із різноманіття наукових дисциплін¹¹. Прибічники останньої точки зору в такий спосіб

⁷ Академічне релігієзнавство / За ред. проф. А. М. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 113; Колодний А. Н., Филипович Л. А., Яроцкий П. Л. Религиоведение Украины в советское время. – С. 9.

⁸ Наприклад, див.: Гофман Г. Історія релігієзнавства в Польщі. – К., 2010. – С. 29.

⁹ Під «глибинним» ми тут розуміємо таке дослідження історії релігієзнавства в Україні, яке б демонструвало не тільки його становлення, але й логіку розвитку, зміну методологічних напрямків, різноманітних науково-дослідних програм, основних вододілів між різними традиціями, а також рецепцію західних теоретичних надбань українськими науковцями. Прикладом для нас такого дослідження локальної релігієзнавчої традиції можна вважати колективну монографію «Наука о религии», «Научный атеизм», «Религиоведение»: актуальные проблемы научного изучения религии в России ХХ – начала ХХІ века. – М., 2014. – 263 с.

¹⁰ Сарапін О. Рец. на: [Гофман Г. Історія релігієзнавства в Польщі / Пер. з пол. К. Новікової. – К.: Дух і Літера, 2010. – 332 с.] // Релігієзнавчі нариси. - 2011. - № 2 .

¹¹ Прибічники останньої точки зору доволі часто приводять аналогію з кольоровою парасолькою, кожний сектор якої є дослідження релігії окремою науковою галуззю. З цього постає досі не до кінця вирішене питання, а до якої тоді галузі належить соціологія релігії – до релігієзнавства чи соціології; психологія релігії – до релігієзнавства чи психології; когнітивне релігієзнавство – до релігієзнавства чи до когнітивної науки. Окремо постає питання й про філософію релігії (докл. див.: Киселів О., Хромец В. Философия религии: дисциплина, теория или поход в религиоведении // Філософська думка: Спецвипуск Sententiae II (2011). Теологія і філософія релігії. - Вінниця: ВНТУ, 2012. - С. 142-149.

відмовляють релігієзнавству в праві на існування як самостійної сфери гуманітарного знання, бо ж, за їх логікою, його як такого не існує, а є лише набір знань про релігію з різних дисциплін. Такий підхід нам видається не продуктивним, оскільки він повністю ігнорує той дослідницький імпульс з яким «народжувалося» релігієзнавство, виокремлюючись з кафедр теології, з одного боку, а з іншого, відгороджуючись від спекулятивної філософії та намагаючись базуватися на емпіричному матеріалі, а не на аксіоматичних твердженнях. Релігієзнавство з самого свого початку намагалося постати в ролі об'єктивної, незалежної та неупередженої науки про релігію. Тому нам видається більш доречною перша позиція. Оскільки ми підтримуємо цю точку зору, то тоді нам потрібно визначити об'єкт та предмет дослідження релігієзнавства. Об'єктом релігієзнавчих досліджень прийнято вважати релігію, а предметом окремі її аспекти та функції, які детерміновані тією дисципліною релігієзнавства, в середині якої проводиться дослідження релігійного феномена¹². Так, в дослідженнях з психології релігії предметом будуть релігійні переживання людини, а в соціології релігії функціонування релігії в суспільстві. В такий спосіб знімається питання чи вважати релігієзнавцями тих дослідників минулого, хто вивчав релігію в її повсякденному/історичному/суспільному чи будь-якому іншому прояві, при тому не розглядав її у теоретичному аспекті. Оскільки багато сучасних релігієзнавців досліджують певні аспекти психології або історії релігії і при цьому продовжують вважатися релігієзнавцями, не розробляючи тематику теорії або філософії релігії, то цей принцип можна екстраполювати й на історію релігієзнавства. Тобто, якщо певний дослідник вивчав окрему релігію в окремому історичному чи психологічному вимірі (або будь-якому іншому), то його можна із впевненістю вважати релігієзнавцем, якщо він проводить дослідження на принципах об'єктивності та неупередженості.

Релігієзнавство vs Теологія. З попереднім питанням також пов'язана проблема демаркації релігієзнавства й теології. Для нашого дослідження не потрібно глибоко занурюватися у всі тонкощі та перипетії дискусії щодо розділення релігієзнавства і теології та проблеми науковості/ненауковості останньої¹³. Достатньо¹⁴ лише сформулювати

¹² Академічне релігієзнавство. – К., 2000. – С. 29; Элбакян Е. С. Профанная теология или профанация науки [Ел. доступ]: <http://www.religiopolis.org/index.php/publications/81-profannaja-teologija-ili-profanatsija-nauki> (від 02.07.2015).

¹³ Докл. див.: Элбакян Е. С. Профанная теология или профанация науки [Ел. доступ]: <http://www.religiopolis.org/index.php/publications/81-profannaja-teologija-ili-profanatsija-nauki> (від 02.07.2015). Антонов К. М. Теология как научная специальность // Вопросы философии. – 2012. – № 6. – С. 73-84.

¹⁴ Ми свідомо в цій статті уникаємо питання про визначення самої релігії, оскільки це питання дуже об'ємне і для дослідження історії релігієзнавства актуальніше з'ясувати те, як релігію визначали ті чи інші науковці минулого, аніж сучасні релігієзнавці. Хоча ми й не відкидаємо важливості вирішення цього питання, тому що сучасне розуміння релігії, а отже й релігієзнавства формує уявлення й про його історію, також як і його історія формує певний взірць релігієзнавства сьогодення, а отже і відповідного розуміння релігії (Антонов К. М. Предисловие // «Наука о религии», «Научный атеизм», «Религиоведение»: актуальные проблемы изучения религии в России XX – начала XXI века. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2014. – С. 6.). Однак ми вважаємо, що для нашого дослідження можна скористатися прийомом

основні відмінні риси їх, як це робить професор Г. Гофман у своїй праці «Історія релігієзнавства в Польщі», між теологією та релігієзнавством:

- Теологія вивчає переважно власну релігійну традицію, а релігієзнавство – всі релігійні традиції. Теологія має нормативний дискурс, а релігієзнавство описовий.

- Релігієзнавство має керуватися описовими та пізнавальними цілями; теологія ж має «надмету» – апологію власних догматів та положень.

- Релігієзнавство – індуктивне та емпіричне, теологія - дедуктивна та спекулятивна¹⁵.

Відтак, якщо релігія розглядається об'єктивно, неупереджено, без співвідношення до певної «норми релігійної свідомості», то такий розгляд проводиться заради пошуку нового знання. Це знання будується індуктивно за допомогою емпіричних фактів, то таке дослідження можна вважати релігієзнавчим.

Мовно-етнічні критерії. Для дослідження історії релігієзнавства в Україні важливим питанням постає, хто представляє собою релігієзнавство в Україні або українське релігієзнавство. Із визначенням сучасного стану релігієзнавчої спільноти особливих проблем немає. Про сучасних українських релігієзнавців та їхні дослідження багато та змістовно писали А. М. Колодний та Л. О. Филипович. Однак проблема постає з визначенням релігієзнавчої спільноти минулого, яку можна було б віднести приналежною до історії українського релігієзнавства. Традиційно було прийнято вважати, що до історії тієї чи іншою наукової дисципліни в Україні належать ті науковці, які або писали українською мовою, або жили/живуть в українській державі. Цей пункт є базовою установкою багатьох історіографічних досліджень в Україні. Через це більшість гуманітарних дисциплін мають доволі бідну історіографію, оскільки зароджувалися вони (гуманітарні дисципліни) в ХІХ ст., коли українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Якщо в державі Габсбургів хоча й не було офіційного визнання мови русинів, але ж вона не була забороненою та переслідуваною, то в Російській імперії українська мова не тільки не визнавалася як самостійна, але ж нею було заборонено друкувати, навчати та на неї неможна було перекладати праці іноземних авторів¹⁶, що сильно загальмувало розвиток наукової термінології.а таких історичних умов, безсумнівно, не можливо було сформувати велику кількість вчених, які б фахово вивчали релігію,

---

I. Стренські та заявити, що релігія є «cultural a priori» (Див. Strenski I. On religion and its despisers. //What is religion? Origins, definitions, and explanations. - Brill, 1998.- P.113-132.). Докладно про сучасний стан визначення релігії у вітчизняному релігієзнавстві див. В праці: Сарапін О.В. Проблема сутності релігії у дискурсах вітчизняних релігієзнавців: «парадигмальний» підхід та його альтернативи // Релігієзнавчі нариси. - 2010. – №1 . - С. 26-38.

¹⁵ Докл. див.: Гофман Г. Історія релігієзнавства в Польщі. – С. 38.

¹⁶ Докл. див.: «Валуевский циркуляр» (1863) та «Емский указ» (1876).

які б наважувалися писати свої праці українською мовою¹⁷. Отже критерій відношення тієї чи іншої особи до історії українського релігієзнавства за мовною ознакою не є задовільним.

Іншим критерієм цього відношення висувається етнічне походження дослідника. Проте багатовікове сусіднє співіснування багатьох слов'янських етносів (насамперед, українського, польського, білоруського та російського) розмиває поняття етнічності, створює розмиті етнічні кордони, а також задає такі показники, коли одну й ту ж саму особу можна вважати представником одразу декількох етносів.

Більш доречним у цьому плані нам видається відбір персоналій за місцем праці, тобто у фокус історії релігієзнавчої думки України тоді повинні попасти всі дослідники релігії, які працювали в освітніх установах в межах сучасної України¹⁸. Насамперед це – університети: Львівський, Харківський, Одеський, Київський, Чернівецький, а також Історико-філологічний інститут у Ніжині та Київська Духовна Академія. Не слід також забувати про наукові установи діаспори – чи то українські канадійські інституції, чи то навчальні заклади Європи, на кшталт Українського Вільного Університету в Празі потім Мюнхені. Тобто визначальним, на нашу думку, має стати насамперед територіальний фактор.

Висновок. Ця стаття має дещо дискусійний характер у визначенні постатей українського релігієзнавства. З цього питання наявні різні точок зору з боку представників українського релігієзнавства. Назвемо їх:

- Кого можна вважати релігієзнавцем? – це питання може здаватися дуже простим. Однак існує певна проблема ідентифікації на фаховість релігієзнавців минулого. Так, наприклад, в сучасній науковій традиції можна бути (і номінально вважатися) релігієзнавцем, при цьому не займатися дослідженням питань сутності та виникнення релігії, а лише механічно відтворювати, скажімо у викладацькій роботі, здобутки досліджень релігійних феноменів кимось іншим. Однак, розглядаючи науковців минулого, в істориків релігієзнавства є не завжди свідомо схильність вважати релігієзнавцями та досліджувати тільки ті персоналії, в творчому доробку яких розглядаються питання сутності та походження релігії, обминаючи багатьох інших дослідників релігійних феноменів минулого. Існує також й інша крайність, коли до табору релігієзнавців зараховуються усі, хто бодай щось писав про релігію. В такий спосіб зменшується кількість критеріїв кваліфікації релігієзнавців, із-за чого кількість дослідників збільшується до неосяжного розміру.

¹⁷ Тут слід зазначити, що для вченого вкрай важливим є його співробітництво з іншими вченими. Саме тому писати наукові праці українською було не вигідно, бо їх мало хто зможе прочитати, чого не скажеш про російську, а тим паче французьку, німецьку та англійську мови.

¹⁸ В такому випадку наша точка зору збігається з думками А. М. Колодного та Ю. Ю. Завгороднього відносно ролі мови та етнічної приналежності для ідентифікації приналежності того чи іншого мислителя до національної культури.

Отже, формування критеріїв релігієзнавчого фаху є актуальним та нагальним питанням.

- «Якими є формальні критерії релігієзнавчої роботи?» – вирішення цього питання пов'язане з попереднім. Чи можна, наприклад, однаково відносити до релігієзнавчих такі різноформатні праці, як книга М. Мюлера «Религия как предмет сравнительного изучения»¹⁹, брошура Ів. Сухоплюєва «Происхождение религиозных верований» чи праця «Славянская мифология» М. Костомарова?

- «Коли утверджується українське релігієзнавство?» – існує усталена думка, що українське релігієзнавство виникає в 1991 р. зі здобуттям Незалежності. Однак, українські вчені займалися релігієзнавчою тематикою задовго до 1991 року. Так, наприклад слід відзначити, що вперше словосполучення «наука про релігії» з'являється ще у 1892 році у переписці Драгоманова з Франком. Останній переклав статтю Л. Фера «Будда і буддизм», а Драгоманов у передмові до цього перекладу зазначає, що Франко «хотів дати огляди новіших дослідів науки про релігії в певній історичній системі, в якій вони розвивалися»²⁰.

- «Як треба періодизувати історію українського релігієзнавства?» – вирішення цього питання залежить від відліку історії українського релігієзнавства та точок переходу від одного його стану до іншого.

- «Кого можливо назвати представником українського релігієзнавства (не сучасного, а минулого)?» – при розв'язанні цього питання постає ціла низка методологічних проблем історії культури. Кого вважати представником українського релігієзнавства, тільки тих, що писали українською мовою? Знаємо, що таких бракувало через офіційну заборону української мови у Російській імперії. Так, наприклад етнічний українець з Волині Орест Новицький займався проблематикою філософії релігії, але друкував праці російською мовою, через що сьогодні російські релігієзнавці вважають його представником історії власної традиції²¹, а українські вчені про нього навіть не згадують. Протоієрей Іоан Скворцов, клірик Софійського собору та професор Київського університету й КДА, був першим, хто на теренах Російської імперії почав викладати філософію релігії²², причому сталося це в Києві, але він досі вважається російським релігієзнавцем, а не українським. Така ж сама проблема існує з науковцями із Західної України, які для більшої поширеності своїх текстів писали або польською в Галичині, або угорською на Закарпатті, або ж румунською на Буковині.

¹⁹ До речі, ця праця була перекладена російською мовою в Харкові А. М. Гилевичем ще у 1887 році, тобто коли діяв Валуєвський циркуляр, який забороняв на теренах Російської імперії друкувати переклади іноземної літератури українською мовою.

²⁰ Цит. за: Папуша І. *Modus orientalis*. Індійська література в рецепції Івана Франка. – Тернопіль, 2000. – С. 34.

²¹ Антонов К. М. Историческое изучение религии в духовно-академической традиции в дореволюционной России // Вестник ПСТГУ. - 2011. – №1 (33). - С. 41.

²² Цит. за: Антонов К. М. Историческое изучение религии в духовно-академической традиции в дореволюционной России – С. 41.

- «Як йменувати цю дисципліну «Історія релігієзнавства в Україні», «Історія українського релігієзнавства» або «Історія вітчизняного релігієзнавства?» – обране іменування дисципліни буде відображати в собі концепцію предмету. Так, перший варіант назви апріорно містить в собі твердження, що досліджуватися мусить тільки релігієзнавство доби Незалежності України, оскільки сама назва прив'язана до держави Україна. Третя назва нам видається не вдалою через невизначеність терміну «вітчизняне», тим паче, що для націй, тривалий час не маючих власної держави, слово «вітчизняне» може підмінятися поняттям «метропольне». Відтак ми пропонуємо використовувати назву «Історія українського релігієзнавства» або «Історія релігієзнавства на українських теренах».

1.3 Науковий атеїзм як культурна система (О. Панич)

У статті О. І. Панич «Науковий атеїзм як культурна система» розглядаються світоглядно-культурні аспекти наукового атеїзму, які сформувалися у 1960-1980-х рр. ХХ ст. в СРСР. Автор доводить, що науковий атеїзм мав свою специфічну етику, практику і дискурс. Незважаючи на те, що він сформувався як пропагандистська парадигма спростування релігії, йому вдалося розвинути також позитивну програму формування цілісного світогляду. Дискурс наукового атеїзму був направлений на конструювання спільноти, альтернативної до релігійної. Науковий атеїзм утверджував специфічні колективістські цінності радянської епохи.

Ключові слова: науковий атеїзм, релігія, дискурс, культурна система, ідеологія, пропаганда.

Olena Panych's article «Scientific Atheism as a Cultural System» explores scientific atheism as a worldview and cultural system that were artificially constructed in the USSR in 1960s-80s. Panych argues that scientific atheism had its peculiar specific ethics, practices and discourse. Being essentially a propagandist paradigm aimed at negation of religion, scientific atheism also developed a positive program of the formation of integral worldview. The discourse of scientific atheism was focused on the construction of community that would be alternative to the religious one. In its peculiar way, scientific atheism asserted general collectivist values of the Soviet epoch.

Keywords: scientific atheism, religion, discourse, cultural system, ideology, propaganda.

Актуальність дослідження і його теоретична основа. У післявоєнний та пізній радянський період боротьба проти релігії в СРСР